

Дипломна робота
магістра

з теми: **«Проблеми становлення інтелігенції в романі І. Нечуя-Левицького «Хмари»**

Виконала: студентка
Пірус Оксана Миронівна

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Теоретико-методологічні основи вивчення творчості І. Нечуя-Левицького	7
1.1. Явища інтеграції стилізового і жанрового синкретизму в українській прозі кінця XIX ст	7
1.2. Феномен українського християнсько-консервативного буття як ідеал особистісно-родинних стосунків І. Нечуя-Левицького	11
Висновки до розділу.....	21
РОЗДІЛ II. Проблеми становлення української інтелігенції в романі І. Нечуя-Левицького «Хмари»	23
2.1. Культурно-політична ситуація в Україні та українська інтелігенція 30- 40 років XIX століття: Дашкович, Воздвиженський	23
2.2. Проблемні питання сім'ї та одруження, фемінний характер чоловічої вдачі.....	35
2.3. Українська інтелігенція 50–60-х рр. XIX століття: Ольга Дашкович, Катерина Воздвиженська, Павло Радюк	38
Висновки до розділу.....	46
РОЗДІЛ III. Основні аспекти вивчення роману «Хмари» І. Нечуя-Левицького у закладах загальної середньої освіти	48
3.1. Засади суспільно-формуючої функції української літератури кінця XIX століття: методичний аспект.....	48
3.2. Вивчення повісті «Хмари» І. Нечуя-Левицького на уроках позакласного читання в 10 класі закладу загальної середньої освіти.....	56
Висновки до розділу.....	75
ВИСНОВКИ	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	81

ВСТУП

Актуальність дослідження. визначається необхідністю вивчення художніх особливостей жанру ідеологічної повісті II половини XIX ст., явища інтеграції стильового і жанрового синкретизму в українській прозі означеного періоду та засад суспільно-формуючої функції літератури того часу. Також актуальність нашої роботи полягає у ґрунтовному прочитанні ідеологічного твору «Хмари» І. Нечуя-Левицького, визначенні ролі художнього тексту як засобу вираження емоційно-інтелектуального процесу і його впливу на читача.

Творчість І. Нечуя-Левицького здобулися належного перепрочитання в умовах утвердження незалежної України. Розвиток української прози к. XIX ст. розглядають у своїх статтях О. Єременко [11, с. 35–40]; В. Панченко [35, с. 58–63; 36, с. 32–37]; О. Надточій [28, с. 215–220]; О. Сінченко О. [44, с. 200–207]. П. Ямчук присвятив своє дослідження витокам світогляду І. Нечуя-Левицького, розгляду особистісно-родинного феномена українського християнсько-консервативного буття [48, с. 41–49].

Твори І. Нечуя-Левицького з життя української інтелігенції досліджували як нове явище в українській прозі: О. Білецький «Іван Семенович Левицький (Нечуй)» [3, с. 368], С. Єфремов «Іван Левицький-Нечуй» [12, с. 394–495], Н. Зінченко у статті «Мета ясна й проста – народ й Україна» [17, с. 42–47]. Новаторство І. Нечуя-Левицького в художньому моделюванні дійсності переконливо доводить П.П. Хропко «Романи І. Нечуя-Левицького з життя інтелігенції» [46, с. 3–8].

Особливості відображення українського менталітету у творчості І. Нечуя-Левицького досліджувала Н. Зборовська у статтях: «Феміністичні роздуми на карнавалі мертвих поцілунків» [15], «Фемінний характер української інтелігенції» [16, с. 146–150]. Особливості народницького світогляду та смисл дискусії між народниками і модерністами розглядає Соломія Павличко у розділі «Криза народництва на зламі віків і поява

модерністського дискурсу» [33]. Таким чином, літературні критики досить глибоко досліджують творчість І. Нечуя-Левицького.

Новий підхід до розгляду творчості І. Нечуя-Левицького відкриває психоаналіз, застосований, зокрема у розвідках С. Процюка: «Таємниці Нечуя-Левицького» [41, с. 9–12]; «Нечуй-Левицький супроти Нечуя-Левицького» [40, с. 13–14], а також дослідження станів підсвідомості у статті В. Жигуна «Роман Нечуя-Левицького «Хмари»: онірокритичний аспект» [13, с. 209–213]. Є. Баран також обрав нехрестоматійний підхід до осмислення творчості Нечуя-Левицького як творця національних типів і характерів. Текстуальному розгляду роману «Хмари» присвячено статті В. Зарви «Модель героя ліберала-реформатора, культурника в романі «Хмари» І. Нечуя-Левицького» [14, с. 267–276]; С. Процюка ««Хмари»: роман любові та ідеалізму» [42, с. 29–30].

Проблеми становлення української інтелігенції в романі «Хмари» систематизовані не були й не стали об'єктом окремого дослідження. Крім того, доцільно розглянути ці проблеми в контексті епохи.

Мета роботи полягає в тому, щоб, розглядаючи формування світогляду українських інтелігентів двох поколінь – 30-40-х та 50-60-х років XIX ст., визначити основну проблематику роману та його значення у суспільному житті нації в минулому та сучасному.

Мета, об'єкт, предмет дослідження зумовили необхідність виконання таких основних **завдань**:

- розглянути феномен українського християнсько-консервативного буття як ідеал особистісно-родинних стосунків І. Нечуя-Левицького.

- дослідити історію написання роману і розглянути його в контексті основного питання доби: народ та інтелігенція, визначити основну проблематику роману, традиції, новаторство в їх розв'язанні.

- вивчити художні особливості жанру ідеологічної повісті, явища інтеграції стильового і жанрового синкретизму в українській прозі означеного періоду та засади суспільно-формуючої функції літератури.

– з’ясувати засади суспільно-формуючої функції української літератури кінця XIX століття.

– ознайомитися з психоаналітичною версією творчості митця та врахувати напрацювання в цьому напрямку.

Об’єкт дослідження – роман «Хмари» І. Нечуя-Левицького.

Предмет дослідження – проблеми становлення української інтелігенції в романі.

Методи дослідження. Поставлені завдання зумовили звернення до різних методів дослідження. Для з’ясування джерел творчості І. Нечуя-Левицького необхідним є використання *біографічного* методу. *Психологічний* метод дав можливість швидше і точніше розкрити характерні риси «людинознавства» письменника і використання в художньо-психологічному осягненні персонажів роману «Хмари» певних описових форм (портрет, пейзаж, інтер’єр). Використання *генетичного* методу дозволило з’ясувати особливості романної творчості письменника. *Наратологічний* метод застосовано до вивчення специфіки образу оповідача в жанрових модифікаціях роману.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали наукові, науково-методичні дослідження вітчизняних літературознавців, які системно і різносторонньо вивчали творчість І. Нечуя-Левицького, зокрема праці Н. Зборовської, Н. Зінченко, П. Хропка, О. Білецького, С. Єфремова, С. Павличко, С. Процюка, В. Жигун, Є. Барана, В. Зарви.

Наукова новизна. У дипломній роботі досліджуються проблеми становлення української інтелігенції у романі І. Нечуя-Левицького «Хмари». Для проведення різнобічного аналізу вивчаються явища інтеграції стилізового і жанрового синкретизму в українській прозі кінця XIX ст., з’ясовано феномен українського християнсько-консервативного буття як ідеал особистісно-родинних стосунків І. Нечуя-Левицького. Визначено культурно-політичну ситуацію в Україні та роль української інтелігенції 30-40 років

XIX століття у романі «Хмари», проблемні питання сім'ї та одруження, фемінний характер чоловічої вдачі. У роботі пропонуються підходи вивчення роману «Хмари» на уроках позакласного читання у закладах середньої освіти.

Практичне значення дослідження визначається його спрямованістю на підвищення ефективності викладання історії української літератури XIX ст. в школі, зокрема теоретичних питань жанрового визначення ідеологічної повісті, жанрового та стильового синкретизму, розглядом суспільно-формулюючої функції літератури та розглядом нового типу героя в романі І. Нечуя-Левицького «Хмари» – образу ліберала-реформатора, культурника. Загалом це поглибить рівень знань учнів 10-х класів під час вивчення монографічних тем «Літературний процес 70-90-х років XIX ст.» та «Іван Нечуй-Левицький», передбачених чинними програмами. Роман «Хмари» виноситься на позакласне читання (10 клас).

Апробація роботи. Матеріали дипломної роботи було апробовано на звітній науковій конференції студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2022 р.).

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів із підрозділами, висновків, списку використаної літератури. Загальний обсяг дипломної роботи становить 85 с., з них 80 – основного тексту.

ВИСНОВКИ

У випадку індивідуально-родинної філософії батька і сина Левицьких варто вести мову про тип світоглядного передання від покоління до покоління духовно діючих людей. Це тип людини «тихого Бароко», для якої Слово є єдиною зброєю. Українство і християнство як буттєві категорії функціонували у мисленні Нечуя-Левицького у непорушній єдності. Тому влада й остерігалася понад усе відродження того виміру барокової буттєвої парадигми, завдяки якій селянин звільнятиметься від кріпосницького рабства, а сам поміщик повинен буде звітуватися не перед самим собою і навіть не перед світською владою, а перед Законом Божим.

Ведучи мову про засади суспільно-формуючої функції української літератури, можемо зауважити, що українська література другої половини XIX ст. бере на себе державотворчу функцію, утверджуючи національні й моральні цінності. І. Франко розвиває психологічну концепцію літератури.

Світового розголосу набули ідеї сучасника І. Франка, харківського професора О. Потебні. Читач у рецептивній концепції О. Потебні є не об'єктом інтенцій автора, а співтворцем та співінтерпретатором образності твору. В зв'язку з численними репресіями проти українського слова з боку російського імперіалізму, письменники, перейняті просвітницькими й національними ідеями, тверезо оцінюють ситуацію, й розуміють, що без залучення до української літератури якнайширших верств українського населення неможливо буде утримати її самостійний статус. З-поміж них виразно чується голос І. Нечуя-Левицького. Письменник тяжіє до тематичної диференціації творів у залежності від соціальної приналежності її ймовірного реципієнта. У відомій статті «Сьогочасне літературне прямування» (1878 – 1884) І. Нечуй-Левицький виходить з того, що література має базуватися на принципах реалізму, народності й національності. У статті І. Нечуй-Левицький обстоював особливий вид російської літератури, шлях розвитку літератури української. Іван Семенович закликав українських письменників

не лазити за сюжетами в чужий город, обмежуватися національним життям, в якому багато ще нерозв'язаних болючих проблем. Сам же, побувавши в Молдавії, Швейцарії, жодним словом не обмовився про ці міста у своїх творах. Він писав лише про Україну, тільки її обрав об'єктом свого зображення.

Переважання суспільної функції літератури над естетичною зумовлюється для українських письменників реальними причинами функціонування літератури в соціумі. Важливим стає підвищення читабельності твору за рахунок його фабульності й сюжетової логічної детермінації. Незважаючи на критичне ставлення до новітніх літературних віянь І. Нечуя-Левицького і Б. Грінченка, слід віддати їм належне в тому, що вони фактично сформулювали основні засади твору, на яких до сьогодні конструється твір масової літератури.

В процесі органічного розвитку української літератури другої половини XIX ст. провідним художнім напрямком стає реалізм. Однією з характерних ознак реалістичного напрямку є його стильова поліваріантність, що й зумовило наявність індивідуальних стилів в українському письменстві. Так, для оповідань І. Нечуя-Левицького характерний етнографічно- (й фольклорно)-побутовий стиль, а в його творах повістєво-романного жанру більш чи менш яскраво виявляються соціологічні, просвітительські, ідеологічні тенденції. Жанровий синкретизм спирається передусім на розмаїття проблематики творів, яка значно збагатилася у XIX ст.: суспільні, фінансові, особистісні, духовні відносини стають основою художнього тексту.

Характерною особливістю українського літературного життя XIX ст. стало порушення пекучих проблем, пов'язаних із соціальним і національним пригніченням народу. І. Нечуй-Левицький поряд з Панасом Мирним, О. Кониським (повісті «Перед світом» (1866) та «Семен Жук і його родичі» (1873)), І. Франком, Б. Грінченком, Оленою Пчілкою усебічно з'ясовує взаємини інтелігенції з іншими суспільними верствами, художньо досліджує

місце і роль інтелігента на шляху до культурно-національної незалежності свого народу .

Оскільки ця проблема залишається актуальною впродовж всього нелегкого часу становлення України як держави, то романи митця «Хмари», «Над Чорним морем» потребують вдумливого, глибокого прочитання.

Всі свої думки про майбутню долю України митець вкладає в роздуми нового чоловіка, що втілює кращі риси громадського діяча – Павла Радюка. Першою чорною хмарою, що оповила Україну видається йому темність і безпросвітність народу, щойно визволеного од панщини. Другою чорною хмарою – байдужість просвічених верств до долі рідного краю, а часом і відверта шкода національній справі.

Ця думка яскраво підтверджується на прикладі долі інтелігентів старшого покоління 30-40-х років – Воздвиженського та Дашковича. Воздвиженський розглядав навчання в академії тільки як необхідний щабель сходження на суспільну піраміду. Кар'єристом він виявляє себе і у професоруванні. Згодом він здатен приєднатись до тих темних суспільних сил, що прагли задушити будь-які прояви українського національного життя. Дашкович, хоч і вдало професорував в університеті, приїжджаючи в рідне село, записував пісні, приказки, планував щось дослідити в галузі етнографії, та якихось виходів у практичну діяльність не робив.

Захопившись слов'янофільськими ідеями, Дашкович взагалі відривається від реального життя, від рідного краю. За туманом абстрактного філософствування професор прогледів і власну дочку, дозволивши Степаниді віддати Ольгу на олтар шовіністичного виховання. Міщанки-купчихи сестри Сухобрусівни пристосовувались до життя, грішми вирішуючи всі практичні проблеми життя. Чоловіки, як правило, не брали у цьому участі. Уже в кінці роману митець показав, як міщанське болото всмоктало у себе все краще, що було у Дашковича, і він сам змушений визнати це. Так вперше в українській літературі І. Нечуй-Левицький показав практичну безвольність, бездіяльність

українського чоловіцтва, показав, за висловом Ніли Зборовської, «фемінний характер української чоловічої вдачі».

На жаль, Павло Радюк також не став ідеалом своєї доби. Павло ніби й прагне живого діла. Вивчаючи європейських філософів, він всотує передові ідеї, мріє використовувати їх у праці для народу. Він кладе на ноти українські пісні, думає про народні школи, одягається в народний одяг, щоб і зовнішністю не відрізнитися від селян.

Однак темні хмари шовіністичної політики царизму спрямовані на знищення культури українського народу, на денаціоналізацію молоді. Реакційна політика верхів призводить до повної ліквідації високих наукових і культурних традицій Києво-Могилянської академії, до повного політичного та економічного безволля України.

Автор доходить висновку, що страхітливі умови, в яких доводилося жити Радюкові і йому подібним, були нездоланною перепорою для реалізації навіть культурницької програми. Не випадково Радюкові доведеться незабаром залишити Київ і шукати службу подалі від України.

Можна відзначити прозорливість І. Нечуя–Левицького в цій темі, тому що часи, змальовані у романі, ще не раз повторяться в дійсності. За ліберальними народниками настане час революційних народників, які, як Павло Грабовський, свідомо офіруватимуть своїм життям за революційні ідеї, вмираючи від катувань та хвороб у Сибіру.

Значення роману «Хмари» також у тому, що інтелігента подано тут у різних нестандартних ситуаціях: на селі, у місті, з друзями, з недругами. Автор широко звернувся до внутрішнього світу інтелігента, зробив одну з перших спроб у нашій літературі подати його погляди на особисте життя, на роль чоловіка й жінки в родинному та суспільному бутті нації.

Роман І. Нечуя–Левицького «Хмари» пропонується програмою з української літератури для текстуального вивчення на уроці позакласного читання у 10 класі закладу загальної середньої освіти. Під час проведення уроку із десятикласниками досягається мета і вирішуються такі завдання:

вчитель відновлює попередні знання, що стосуються життя і творчості письменника, допомагає з'ясувати роль і значення творчості прозаїка в українській культурі і літературі. Роман І. Нечуя-Левицького «Хмари» виховує у здобувачів освіти відчуття української ментальності, формує національний характер, народну мораль і етику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баран Є. Творець національних типів і характерів: сторінками біографії І.С. Нечуй-Левицького. *Усе для школи. Українська література. 10 кл.* 2002, № 10. С. 4–7.
2. Баран Є. Хрестоматійно-нехрестоматійний Нечуй. *Усе для школи. Українська література. 10 кл.* 2002, № 10. С. 3.
3. Білецький О. Іван Семенович Левицький (Нечуй). *Білецький О. Зібрання праць : у 5 т. Т. 2.* Київ, 1965. 358 с.
4. Вернадський В. Українське питання і російська громадськість. *Вісті з України.* 1993. № 6. С. 11.
5. Вирост Й. Національна самосвідомість. Проблеми визначення і аналізу. *Філософська і соціологічна думка.* 1989. № 7. С. 23–31.
6. Власенко В. Художня майстерність І. С. Нечуя-Левицького. Київ : Рад. школа, 1969. 173 с.
7. Грушевський М. Історія України. Київ, 1992. С. 111–169.
8. Демчук О. Багата палітра прози І. Нечуя-Левицького. *Українська мова та література в школі.* 2001. № 4. С. 26–28.
9. Денисюк І. Розвиток жанрів в українській літературі кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Київ : Наук. думка, 1986. 295 с.
10. Дзюба І. Метод – це насамперед розуміння. *Слово і час.* 2001. № 7. С. 4–10.
11. Єременко О. Інтеграція стильового і жанрового синкретизму в українській прозі другої половини ХІХ ст. *Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: Філолог. науки.* Кам'янець-Подільський : Аксіома. 2007. № 15. Т. 2. С. 35–40.
12. Єфремов С. Іван Левицький-Нечуй. Єфремов С. *Статті. Наукові розвідки. Монографії.* Київ, 2002. С. 394–495.

13. Жигун В. Роман І. Нечуя-Левицького «Хмари»: онірокритичний аспект. *Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість : зб. праць Всеукраїнської наукової конференції 25-27 вересня 2008 року* / редкол.: Н. Бернадська, М. Бондар, Н. Зборовська та ін. Черкаси : вид-во Ю. Чабаненко, 2008. С. 209–213.
14. Зарва В. Модель героя ліберала-реформатора, культурника в романі «Хмари» І. Нечуя-Левицького. *Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість : зб. праць Всеукраїнської наукової конференції 25-27 вересня 2008 року* / редкол.: Н. Бернадська, М. Бондар, Н. Зборовська та ін. Черкаси : вид-во Ю. Чабаненко, 2008. С. 267–276.
15. Зборовська Н. Феміністичні роздуми на карнавалі мертвих поцілунків. Львів, 1999. 336 с.
16. Зборовська Н. Фемінний характер української ментальності. *Сучасність*. 2001. № 7-8. С. 146–150.
17. Зінченко Н. Мета ясна й проста – Народ і Україна. *Слово і час*. 1991. № 8. С. 42–47.
18. Іван Нечуй-Левицький – загадка для психоаналітиків. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2013. № 33. С. 32–34.
19. Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість : зб. праць Всеукраїнської наукової конференції 25-27 вересня 2008 року / редкол.: Н. Бернадська, М. Бондар, Н. Зборовська та ін. Черкаси : вид-во Ю. Чабаненко, 2008. 550 с.
20. Іванченко Р. Іван Нечуй-Левицький. Нарис життя і творчості. Київ : Дніпро, 1980. 147 с.
21. Історія української літератури ХІХ ст. Кн. 3. Київ : Либідь, 1997. С. 99–130.
22. Лесин В. Літературознавчі терміни. Довідник для учнів. Київ : Радян. шк., 1965. 413 с.
23. Лесин В., Пулинець О. Словник літературознавчих термінів. Київ : Радян. шк., 1965. 413 с.

24. Літературознавчий словник-довідник (серія Nota bene!). Київ : ВЦ «Академія», 1997. 752 с.
25. Ломацький М. Національна свідомість. Київ : Наук. думка, 1995. 63 с.
26. Манян Л. НечуйЛевицький. «Хмари». 10 клас. *Українська мова і література*, 2011. № 13-16. С. 25–29.
27. Міщук Р. Співець душі народної. Київ, 1987. 48 с.
28. Надточій О. Риси публіцистичного типу творчості у романі І. Нечуя-Левицького «Хмари». *Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість : зб. праць Всеукраїнської наукової конференції 25-27 вересня 2008 року / редкол. : Н. Бернадська, М. Бондар, Н. Зборовська та ін. Черкаси : вид-во Ю. Чабаненко, 2008. С. 215–220.*
29. Нельга О. Теорія етносу. Курс лекцій. Київ : ТанDEM, 1997. 276 с.
30. Нечуй-Левицький І. Лист до Олександра Кониського від 1.05.1876. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів : у 10-ти т. Т. 10. Київ : Наук. думка, 1986. С. 263–264.
31. Нечуй-Левицький І. Повісті та оповідання. Київ : Наук. думка, 1985. Т. 1. С. 101–413.
32. Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позвах з Московщиною. Львів, 1998. 256 с.
33. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. Київ : Дніпро, 1997. 352 с.
34. Павліва Я. Проблеми батьків і дітей в українській літературі ХІХ – поч. ХХ ст. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2013. № 27. С. 31–38.
35. Панченко В. Ідеологічна повість II половини ХІХ ст. і генеза соцреалізму. *Слово і час*. 2011. № 2. С. 58–63.
36. Панченко В. Повість І. Франка «Перехресні стежки». *Дивослово*. 1999. № 9. С. 32–37.
37. Погрібний А. Всевидяще око України. Виступ на ювілейному вечорі І. Нечуя-Левицького. *Українська мова та література в школі*. 1996. № 6. С. 44–48.

38. Пономарів О. Дещо про національну самосвідомість. *Слово і час*. 1993. № 5. С. 82–83.
39. Приходько І. Тема України і національної зради у творчості І. Нечуя-Левицького. *Дивослово*. 2001. № 3. С. 48–54.
40. Процюк С. Нечуй-Левицький супроти Нечуя-Левицького. *Слово і час*. 2000. № 1. С. 13–14.
41. Процюк С. Таємниці Нечуя Левицького (спроба психоаналітичного есею). *Сучасність*. 1999. № 4. С. 9–12.
42. Процюк С. «Хмари»: роман любові та ідеалізму. *Нечуй-Левицький І. «Хмари»: повість*. Київ, 2014, С. 31–42.
43. Пустовіт В. Відображення національних ідей у спадщині І. Нечуя-Левицького. *Літератури світу: поетика, ментальність і духовність : зб. наук. праць / редкол.: А. Козлов (гол. ред.), С.. Ковпик, О. Галич та ін. Кривий Ріг : КП ДВНЗ «КНУ», 2013. № 1. С. 152–159.*
44. Сінченко О. Засади суспільно-формуючої функції української літератури кінця ХІХ століття: І. Нечуй–Левицький та Б. Грінченко. *Черкаський зб.* 2008. № 8. С. 200–207.
45. Франко І. Ювілей Івана Левицького (Нечуя). *Франко І. Зібрання творів: у 50 т.*– К., 1982.– Т. 35.– С. 376.
46. Хропко П. Романи І. Нечуя–Левицького з життя інтелігенції. *Українська мова і література в школі*. 1988. № 11. С. 3–8.
47. Юркевич П. Ідея-Сердце-Розум і Досвід. Вінніпег, 1984. 367 с.
48. Ямчук П. Родинно-світоглядний філософський феномен Івана Нечуя-Левицького та вітчизняний християнсько-консервативний контекст. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 1. С. 41–49.
49. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен : УВУ, 1993. 217 с.
50. Яровий О. Сміслові контури поезії Ірини Жиленко. *Слово і час*. 2000. № 10. С. 45–48.

51. Яценко М. Від редактора. *Розвиток жанрів в українській літературі XIX – початку XX ст.* Київ : Наукова думка, 1986. 295 с. С. 3–5.
52. Яценко М. М.І. Костомаров – фольклорист і літературознавець. *Костомаров М. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства* Київ : Основи, 1994. С. 5–43.